

første stiklinger på Bågå« (1). *Torn* og *stikker* Fanø, det sidste navn kan også skyldes, at planten her mest blev formeret med stiklinger. *Djævletråd* Sønderjylland og *flanetorn*, -busk Fyn, flane- udtrykker noget, der stritter ud til siderne (som de lange grene). *Fannikertorn* VJylland, forekommer på Fanø, *lybækkertorn* Fyn, *lysvien* og *lidvidje* Fyn, *bøjetorn* Vemmelev VSjælland, *stikkertorn* VSjælland, *gederod* Stenstrup Odsherred (2), *galbær* Sjælland, bærrerne er uspiselige, *kragetjørn* Næstvedegn; *kødbær* Hårby VFyn om bærrerne.

LITTERATUR: (1) 239 1921,89; (2) 1010 13,1925, 75; (3) 689 1,915-17; 167 nr. 22,1953; 634 18758; 107.

PLANTNING OG ANVENDELSE

Navnene *tyisk torn* og *lybækkertorn* viser, at planten sandsynligvis blev indført fra Nordtyskland (i slutningen af 1700-t), men den nævnes ikke i Rafn's og Hornemanns floraværker 1800, 1806. 1851 oplyses, at bukketorn plantes som værn over flettede pilegærder (1) og 1869, at man planter den til hæk, dække på stengærder, murværk etc. (2) Som hæk- og vildthejnplante blev den især udbredt i Sønderho på Fanø, der er kendt for sine næsten 200-årige klippede bukketornhegn (3), »man kunne ligefrem kalde Sønderho for bukketornenes by, så stærkt sætter denne busk her sit præg«; i en indberetning 1806 fra øens birkedommer nævnes hegn af bukketorn om haverne (4). Et eksemplar ved vejen s.f. byen er øen Birkholms største vækst (1934; 5). Blade ribbet af grenene med hånden er et godt og gratis fjerkræfoder (NFyn; 6), det sparer på kornet og hønsene lægger flere æg (Fejø; 7), men bærrerne skal være giftige for høns (Birkholm; 8). Børn piller forsigtigt den sødtsmagende blomsterbund ud og spiser den (Manø o. 1900; 9). På NVFyn (Veflinge sogn) lægger man bladene på betændelser (10).

LITTERATUR: (1) 514 1851, 397f; (2) 166 1869, 206f; (3) 950 197; (4) 167 nr. 22,1953; (5) 339 50; (6) 760 256; (7) 634 12036; (8) 519 17; (9) 634 12060; (10) 634 12246.

Tobak, *Nicotiana*

Røgtobak hentes navnlig fra to arter: VIRGINSK TOBAK, *Nicotiana tabacum*, der bliver indtil 3 m høj, har store elliptiske blade og lyserøde blom-

ster med langt kronrør, og BONDETObAK, *Nicotiana rustica*, som er lavere (ca. 1 m), har butte blade og mindre, krukkeformede, snavset grøngule blomster. Kapselrugten indeholder talrige små frø.

Tobak 1647ff af spansk tobacco, oprindelig den vestindiske benævnelse for røret, som indianerne brugte til rygningen.

Virginsk tobak 1674ff, handelsvaren blev især indført fra Virginia NAmerika, men også fra Brasilien: *brasiltobak* 1767-70, Tyrkiet: *tyrsk tobak* 1770 og Nordtyskland: *Brandenburg-tobak* (1913).

Bondetobak 1796ff betegner den ringere plante (og tobak) end ovennævnte, som blev importeret og derfor var »finere«, fra først af skyldes navnet dog, at bønderne avlede den til eget forbrug. I Danmark blev næsten udelukkende dyrket Bondetobak .

Indgår i stednavne på Samsø: Tobaksstykket 1792, Tobaksbakkerne, Tobakshullet; Tobaksløkken hed (1803) et 60 tdr. land område ved Nyborg, hvor der forhen blev avlet tobak; Tobaksfenne i Tønder købstad, fenne = indgrøftet englod.

LITTERATUR: 689 2,114f; 653 2.1,1803,277; 148 1,91,113 og 5,13.

INDFØRSEL, DYRKNING OG FORBRUG

Tobaksplanter kom kort efter Amerikas opdagelse fra tropisk Sydamerika til Europa. I Danmark nævnes rygningen første gang i begyndelsen af 1600-t og derefter stadig oftere. Endnu 1627 blev dog kun importeret 14½ pund. Efter krigen 1623-29, da Jylland blev invaderet af fremmede tropper, fik tobaksrygningen hurtigt stor udbredelse. Iflg. sagnet kom tobakken og brændevinen samtidig til Danmark med polakkerne (1). Christian IV var som livlægen Simon Paulli (sml. nedenfor) en ivrig modstander af »tobaksdrikingen«, men indså snart, at skikken ikke lod sig udrydde, og pålagde i stedet tobakken en høj told. 1642 blev fortoldet 55½ kg, 1652 1.250 kg, 1666 33.587 kg og 1668 46.049 kg. I denne årrække oprettedes de første tobaksspinderier og snusfabrikker.

Simon Paulli oplyser 1648 i sin urtebog »Flora danica« (s. 361), at man kun på Sjælland er begyndt at dyrke Virginsk Tobak i større mængder; Bondetobakken gror i haver og kommer ofte frem uden at man véd hvorfra. Tobakkens dyder og navnlig udyder skildres på over 18 kvartsider. Fra udenlandske forfattere citeres en lang række medicinske anvendelser, men han vil

ellers ikke »berømme eller rose denne urts brug for den gemene [jævne] mand« og hellere laste det »store og slemme misbrug«, thi »nat som dag véd de intet andet at sige eller gøre end at tale om deres tobaksskæring, smøgen og røgen«. Planten burde kaldes den europæiske ondurt eller klammerurt, »eftersom den giver årsag til så meget klammeri både nat og dag. Sandelig kan man næppe udtale, meget mindre skrive, hvor meget at denne tobak drukket [røget] i stor overflødighed skader både legemet og sjælen«, i krohuse, hvor der sælges og ryges tobak, kommer gæster, som begår mord, ildebrand, hor, tyveri, bedrageri. Urten nedbryder forældrenes kærlighed til deres børn og børnenes agtelse for forældrene, som »bortryger hus og hjem, ager og eng, klæderne af kroppen og alt deres boskab og ejendom«. Importen burde standses eller denne blot anvendes efter lægers anvisninger.

Sognepræsten Bendix Sørensen i Holme blev 1650 afskediget på grund af sin »umådelige drikken tobak« (2), 1686 påbyder biskoppen i Viborg stift alle præsterne at afholde sig fra deltagelse »i offentlige bryllupper og værtsskaber [og] af en ond vane smøge tobak ligesom bønder og andre gemene folk« (3).

Den danske tobaksavl udgik fra Fredericia, hvor brandenborgske soldater o. 1660 skal have været de første, som forsøgte at dyrke planten. Fra 1719–20 bosatte franske huguenotter (reformerte) indkaldt af Frederik V sig i byen og fik hans tilladelse til uden afgifter at avle og sælge tobak. 1744 kræves ved kgl. forordning (ophævet 1786), at en fjerdepart af købstædernes sædeland anvendes til hør, hamp eller tobak. 1 td. land kunne give mindst 300 kg, i reglen 400–500 kg blade; ved Fredericia blev (1768) årligt avlet 90–100.000 kg, der sendtes til København, siden – under den amerikanske frihedskrig 1776–83 –

blev høsten næsten fordoblet, den gav udkommet til mellem 90 og 100 familier, og byen skal have tjent 30.–35.000 rigsdalere mod »kun« 15.–20.000 rgd. tredive år forinden. 1720–62 androg arealet med tobak omkring Fredericia 220–250 tdr. land, ved København fandtes plantager på 10 ha og derover, ligeledes ved Kjøge, Stubbekøbing, Århus, Viborg og Åbenrå; 1746 blev i Kjøge avlet ca. 27.900 kg tobak. Til avlens fremme oprettedes »Den store kgl. Planteskole for Lærlinge for Undervisning i den fordelagtigste Tobaksdyrkning« (4).

1759 skønnes, at Danmarks og Norges årlige forbrug af røgtobak er 1.6 millioner kg, hvoraf ca. 100.000 kg avles ved Fredericia, og at ca. 400.000 danskere ryger tobak, mellem 200.000 og 300.000 bruger snustobak. Det kgl. tobaksspinderlaug beskæftigede 40–500 personer (5). 1761–63 solgtes årligt 665.000 kg tobak, heraf 11.000 kg som snus (6). »Til almuens brug avles tobakken især ved Stubbekøbing og mest ved Fredericia, på Alheden er de tyske kolonister begyndt at dyrke også tobak« (1763; 7), sml. s. 11 f, ved Stubbekøbing var avlen ophørt o. 1775 (8). O. 1780–1800 dyrkedes tobak på næsten alle sjællandske købstadsjorder (9), Odssherreds bønder sendte store portioner til salg i hovedstaden, pastor Beyer uddelte flere tusinde planter til bønder i Sigerslev og Bringsted sogne og lærte dem at dyrke og forarbejde planterne, dog uden varigt held (19). Sidst i 1790'erne fandtes i de danske provinser 114 private tobaksskærere og 20 tobaksfabrikanter (11). Fabrikant Obel ved Roskilde fik 1798 Landhusholdningsselskabets guldmedaille for avlen (10). En forordning 14/6 1786 påbød tobaksspinderlauget i København årligt at aftage 12.500 kg råvare fra Fredericia (12), hvor der 1798 af ca. 200 tdr. land blev avlet ca. 70.000 kg god tobak, året efter

Snustobaksdåse af sølv fra 1700-tallet og en simplere af træ og skind fra ca. 1860. Foto: Dansk Folkemuseum, Brede.

Rygende værtshusgæster. Træsnit fra Folkekalender for Danmark.

over 65.000 kg; staten havde 1797 givet 400 rgd. til mistbænke og frø (13).

Læger og gejstlighed advarede forgæves mod tobakken. De hævdede, at der slumrede »en djævelsk kraft i den«, alligevel blev tobakken og brændevinen uadskillelige følgesvende, og netop præsterne hørte efterhånden til dem, der konsumerede mest tobak (5). Ludvig Holberg skrev o. 1750 i en epistel mod tobaksrygningen:

– Naturen selv har indprentet mennesket afsky for tobaksurten såsom deri er en unaturlig og modbydelig smag, som hos uvante forårsager opkastelse. . . Hvis en af månens eller en anden planets indbyggere kom ned på Jorden og dér så mennesker hele timer og undertiden dage til lige at suge røg til sig for at blæse den straks ud igen, ville han fatte sælsomme tanker om de samme og anse dem som dårlige og forstyrrede kreaturer, især når den tilmed hørte, at mange røg for deres nødsdødelighed. Røgtobak fører ellers dette med sig, at den skidner stuer, fordærver og sværter hvide og malede vægge og inficerer klæder med en stærk og ubehagelig stank, som længe hænger ved. Hvad synd angår, da kan det jo anses for lastværdigt at anvende til tobaksplantager hele gode jorder, hvori korn og andet, som tjener til menneskets føde, kunne sås. Videre forårsager tobaksrøg tørst og kræver øl, hvorfor de fleste store tobaksmøgere også er drankere.

Flere og flere indså dog, at det var nytteløst at gøre modstand. Jac. Langebeck digtede 1792:

Når endelig tobak, det lugt og smagens onde, skal blive i sit brug for borger og bonde, da lad den plante her; dens vækst gør jorden ren,

vi vinder penge selv ved denne næringsgren (14). O. 1800 dyrkede man tobak i større stil omkring Fredericia (ca. 200 tdr. land), Horsens og Åbenrå, ved København, Roskilde, Slagelse, Præstø og Nykøbing S. fandtes små arealer, men ved andre købstæder var avlen næsten ophørt (15). På Ærø fandtes tre tobaksfabrikker (16). Regeringen havde afsat 400 rgd. årligt til præmiering af bladernes bedste behandling og sortering (17). Cigarer blev fra o. 1800 første gang averteret til salg (i København), cigareten indførte spanske soldater 1808–11. En vise fra 1811 berømmede urten:

Fortræffelig smage, · i hvilen behage, · træthed bortjage, · tanken oplære, · roen bevare · sorgerne sprede, · grublen bortlede, · virke berede · tiden fordrive, · arbejdt' oplive · sult og tørst lindre, · smitte forhindre – · smerter er mindre · og maden fordøjes, · næsen fornøjes, · kaffen »forhøjes« · – friske på mindet, · lette på sindet, · forte med snakken – · det kan tobakken!

Høsten fra Horsens bymark blev o. 1840 forarbejdet i byens to fabrikker, den største plantage var på 27 tdr. land, og man avlede 700–1000 kg blade pr. td. land, tidligere drejede det sig om ca. 40.000 kg. Krigsårene 1810–14 gav pastor Arntzen i Sdr. Vissing ca. 80.000 tobaksplanter til udplantning i egnens haver (1843; 18). Ved Slagelse var dyrkningen o. 1820 almindelig; den i Gislev SFyn høstede årlig 150–250 kg og solgte til omegnens bønder (1837; 19), o. 1825 blev dyrket tobak ved Nykøbing S, Svendborg og enkelte steder i Århus og Vejle amter, især omkring Fredericia (20), 1833 kun ved Fredericia og Horsens (21) 1850 var ved Fredericia beplantet 70–80 tdr. land, endnu 1856 kunne høstes ca. 100.000 kg, men byens tre fabrikker brugte kun 5.–7.500 kg, resten blev sendt til København, Randers, Horsens, Flensborg og Kiel (22).

Planterne blev efter afskæringen først adskillige gange *gisset* = skuddene ved hver bladstilk pillet af og *koppet* = blomsterne fjernet, derefter *brækket* = bladene trukket af; disse skulle nu – liggende på jorden – blive *slovne* (bløde), så *trækkes* på ca. 3 alen lange snore og hænges til tørring mellem stolper og lægter. Om efteråret kørtes tobakken hjem og blev stablet i »svededynger« på loftet; her tog den varme og måtte jævnlig vendes, rystes og atter stables (Horsens-egnen o. 1850; 23).

I selvforsyningsens tid brugte bonden faktisk kun penge til tre ting: salt, træsko og tobak (VJylland); til et bryllup på Als o. 1850 med et par

Skråspinderi fra Brødrene Brauns tobaksfabrik i København. Foto ca. 1890. Dansk Folkemuseum, Brede.

hundrede gæster indkøbtes bl.a. 10 kg tobak (24). Det var absolut et særsyn at se koner ryge lang pibe (25). »Grønmand« hed en slags simpel tobak, der købtes i Ribe (26), den tyske »disertobak« blev købt i pundspakker med påskriften »Dieser Taback...« (NFyn; 27), »jomfrutobak« var hjemmeavlet, pibeudkrads blev ofte brugt som skrå (ØJylland 28), aftygget og tørret skrå malet til snus med de gnidesten, der ellers brugtes til kaffebønner (Silkeborgegnens o. 1870; 25). Nogle tyggede først bladene, tørrede dem så i vinduet til rygning, asken blandet med pibesovs gav snus (VJylland; 29). Eller man sagde: først ryges, så skrås, derefter slået op til tørre på væggen, så snuset ind og snydt ud som støvlesvæerte (Sønderholm o. 1875; 30).

Om skråen digtede Kai Hoffmann (31): Denne saft, der sagte siver, · denne svage, vage rus – · det er giften, der husvaler, · det er livets rod, vi tygger. · Vi skal leve og forgå: – · det er godt at tænke på, · at en hjælper i det værste · er den simple, sorte skrå.

Arealet var 1871 126 ha og i 1880'erne ca. 150 ha, produktionen blev 1888 anslået til godt 225.000 kg med en værdi af ca. 90.000 kr. (32). På Fyn, især Middelfartegnens over til Nr. Åby,

avledes 1892 ca. 500.000 kg, udbyttet var gennemsnitlig 800 kg råtbak pr. td. land, og 1895 skrives: »Da det... ikke betaler sig ved fabrikation af tobakker, der sælges for 40 øre pundet, at benytte indført tobak, og da der navnlig i visse egne sælges meget af billig tobak, er en godt presset og vel moden indenlandsk tobak altid let sælgelig« (33).

Men fra århundredskiftet faldt arealet brat, i 1907 således til kun 66 ha; ved Fredericia var arealet o. 1910 skrumpet ind til 1½ ha (34). Under første verdenskrig blev igen avlet meget tobak, navnlig i den nordvestfynske »humleegn«, først i Vends herred, derefter mest ved Brændrup og Nr. Åby og i Skovby herred; bonden udlejede ofte tobaksstykket til pasning af en jordløs arbejder eller husmand, som fik halvdelen af høsten (35). Arealet blev 1918 opgjort til ca. 700 ha, 1926 var det faldet til blot 2 ha (36), 1936 4 ha og høsten lidt over 3 t, men 1940 31 ha og 36 t, 1943 ca. 1200 t (37). 1945 var der knap 12.000 tobaksavlere på Fyn. Nogle avlere fermenterede selv tobakken på den måde, at den tætpakket i en spand blev gravet ned i møddingen og stod dér et par uger (Himmerland; 38). Dyrkningen fortsatte i de første efterkrigsår,